

ЕЛЕНА МИХАЙЛОВСКА

**СЪЗДАДЕНИ СМЕ
И ЗА РАЗМИШЛЕНИЕ...**

**ДИМИТЪР ИВ. ШИШМАНОВ:
БИОГРАФИЯ**



СЪДЪРЖАНИЕ

УВОДНИ ДУМИ.....	9
1889 ГОДИНА, НО И ПРЕДИ НЕЯ	18
КЪЩАТА	31
РОДИТЕЛСКАТА СЯНКА.....	39
ПЪРВИ ТВОРБИ: С ВКУС КЪМ КАРИКАТУРНИТЕ И ГРОТЕСКОВИТЕ ЩРИХИ	54
1919 ГОДИНА: СКАНДАЛЪТ И НЕГОВОТО ПРЕОДОЛЯВАНЕ	66
МУЗИКА И МАРАЗЪМ.....	82
1924 Г.: СТРАННИ ХОРА.....	96
СЛЕД 1935 Г.: АТИНА, АХАСФЕР, ЗОГРАФ ПАВЕЛ... ..	108
1938 ГОДИНА, МАЛКО ПРЕДИ НЕЯ, НО И СЛЕД ТОВА	123
СВИДЕТЕЛСТВОТО НА СТЕФАН ГЕЧЕВ.....	137
ПЛАМЪЧЕТА НАД ДЕЛНИКА... ..	148
1944 Г.: НЯКОЛКО СВИДЕТЕЛСТВА, ПАНЧАРЕВО	161
1945 Г.: СЪДЪТ, НАРЕЧЕН НАРОДЕН... ..	174
СВИДЕТЕЛСТВОТО НА КОНСТАНТИН МУРАВИЕВ	188
ОЩЕ ЗА ЗАЛИЧАВАНЕТО И ВЪЗКРЕСЕНИЯТА.....	197
ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ: ДА СИ ПОГОВОРИМ ПАК С КУ-ЛИН.....	209
ИЗПОЛЗВАНА И ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА	213



Човек не бива да гледа дълго време красотата. Тя се плаши от алчни очи... Красотата трябва да се възприема чрез мигновени трепкания в клепачите и сетне да се оставя бавно да се утаи в душата ви!

Ку-Лин

УВОДНИ ДУМИ

Няма как да не засегна най-напред своето собствено и постепенно приближаване към човека и твореца Димитър Шишманов. То остава свързано с много от стимулите за тази книга, с облика ѝ и с някои от основните цели, които тя си поставя. Всред тях не на последно място е самото запознаване на една по-широка аудитория с тази светла и трагична едновременно, творческа фигура от историята на българския XX век.

Самото *откритие* на името и на личността на Димитър Шишманов, а след това – на много от неговите редове се случиха за мен едва в началото на 90-те години на миналото вече столетие. Срещата ми с тях бе не просто изненада. Преживях я по-скоро като някакво *потресение*: как наистина е възможно никога нищо да не бях чувала за този български писател, блестящ есеист и дипломат?

Та нали, макар не много, но знаехме все пак достатъчно за мнозина от политиците и интелектуалците, съдени, пострадали или направо пратени на смърт от така наречения Народен съд след 9.IX.1944 г.? А в случая, освен за всичко друго, ставаше още дума за единствения син на проф. Иван Шишманов. За трудовете и делото обаче на този ярък и почитан учен, общественик, министър на просвещението в първите десетилетия на XX век, създател на Софийския университет, но и на други важни български културни институции, близък приятел на Иван Вазов и въобще ярка и многостранна личност на българската история, се говореше и пишеше не малко и до 1989 г. Проследяваха се жалоните на неговия път, срещите и приятелствата му със знаменити хора, публикуваха се спомени на съвременниците му за него и т.н. Но никъде и по никакъв повод името, или самото съществуване на сина, не се и споменаваха дори...

Такава беше картината и по време на шумното официално честване на стогодишнината на Софийския университет през късната вече 1988 г. Думите на поклон и признателност към проф. Иван Шишманов се повтаряха от различни страни. Но за толкова обичания и внимателно напътстван от бащата син отново никакъв намек! Не, синът на проф. Шван Шишманов, Димитър Шишманов, като че просто не беше въобще живял. Как наистина бе възможно да се случи всичко това?

Част от моето *потресение* отпреди петнадесетина години, когато започнах да задавам този въпрос на себе си, но и на други, продължава да пронизва сега много от страниците на тази книга. Нещо повече – остава важен подтик за самото ѝ създаване. И за усилието тя да бъде част от определено важно колективно днешно движение – мисловно, изследователско и на идеи, което насочва към *забравените* или *забранени* личности от не толкова далечното ни минало, към премълчавани факти и документи за него, от които се нуждаем за разбирането не толкова на вчерашния, а на днешния наш ден и културна самоличност.

Продължава да бъде все още неразработена докрай онази по-голяма и актуална тема, която аз наричам *социология на интелектуалното заличаване* у нас през тоталитаризма. По-нататъшното ѝ разгръщане предполага продължаващо оглеждане на различни характерни човешки и творчески *траектории*, свързани с механизмите и въздействията на *заличаванията*. И настоящата книга, която е пропита от съзнанието за всичко това, се опитва да внесе някои *свои* щрихи и акценти в откроената по-голяма тема за българското общество и култура.

А тъй като *казусът Димитър Шишманов-син* остава сред най-емблематичните за характера и мащабите на споменатото личностно и *интелектуално заличаване* у нас при тоталитаризма, може би тази негова биография ще даде стимули за работа и на други. И те ще се възползват от страниците, които следват, така както аз самата се опрях на усилията на автори и изследователи, свързани с постепенното съвременно Димитър Шишманово *възкресение*.

Оказа се – тогава и преди петнадесетина години, че моето пълно *невежество* по отношение на писателя съвсем не е никакво изключение. Напротив – то беше естествено за твърде много хора наоколо, принадлежащи на моето, но и на близки до него

поколения. На колко известни мои колеги или изкушени от история и хуманитарни науки автори ми се налагаше (както впрочем продължава понякога да се случва до днес) наново да обяснявам кой всъщност е Димитър Шишманов! Или защо чрез *биографична траектория* точно като неговата можем да стимулираме някои важни от съвременна гледна точка процеси на социално и културно познание, но и *самопознание* у нас¹.

Така преди петнадесетина години бях не просто тръгнала *по следите* на човека и писателя Димитър Шишманов (както обявява заглавието на малко по-късно публикуван текст²), но бях вече по определен начин трайно заплена от последователните си *открития* и срещи с някак неочакван за мене авторски *глас*. Той беше едновременно съдържан, но и твърде дълбоко самоанализиращ и самоиронизиращ се, което го превръщаше почти в *глас* на наш съвременник, обичащ обаче някои старинни български думи и обрати на речта.

Разказвам сега всичко това, защото тогавашните ми занимания с писателя, заедно с някои емоции, които ги съпровождаха, се вписват също в тази книга. Колкото общото *знание* за Димитър Шишманов да се е променило донякъде днес, то най-важното, *открито* и почувствано тогава, за мен остава валидно оттогава. Защото същият авторски *глас*, с който се срещнах в онези години и с който ми е интересно да общувам отново сега, продължава да вярва упорито (и преди мнозина други, които ще заговорят по-късно за това) в определени права на човека. И особено – в правото му на свобода и на *равно достойнство*, както бихме се изразили със съвременен вече език.

Това е още *глас* на писател и човек, разбрал добре колко вечни и непреходни в живота остават човешката глупост, алчност и суета. Познал ги е добре от примера на българския *хайлаф* от 20-те години. Но усетил е не малко и от атмосферата на различните български *гешефти* на него време, които понякога ни изглеждат толкова нелепо съвременни! А какво да кажем за задушаващите

¹ Елена Михайловска, „Биографични предизвикателства и социално самопознание“, в сборник от конференция на тема „България между Европа и Русия“, „Българска сбирка“, С., 1997.

² Елена Михайловска „Създадени сме за размишление. Или по следите на човека и писателя Димитър Шишманов“, сб. „Летописи“, 1988 г.

литературни съперничества и провинциалните свади, в които тези взаимоотношения често се израждат и за които още говори Шишманов? Или за усещането му на онзи нашенски *маразъм*, както той го определя и който го кара в писмо гневно да съветва приятеля си Чавдар Мутафов да стане *хамалин в Мюнхен*, но да не се връща тук... (Нека напомня все пак, че всички току-що курсивирани думи са било от съответни заглавия, било от автентични реплики на писателя.)

Не може да не почувстваме зад различните жанрови превъплъщения на все същия авторски *глас* тъжния, ироничен и често доста самотен човек, който не разполага с *убежището* на никакви илюзии – нито за себе си, нито за обществото, което го заобикаля. Така започваме да възприемаме този човек като наш едва ли не днешен приятел. Импонира ни още начин, по който той говори за европейските хоризонти на духа, въплътени в музика или изкуство. Но привлича и онази стряскаща яснота, с която са скицирани европейски политици на 40-те години и пълната липса на проницателност у някои от тях! Защото и някои от тези политици, подобно на марионетки от по-големия театър на историческите сенки, се мяркат от време на време в отделни разкази, за да подскажат това, което мнозина от съвременниците им ще трябва тепърва да доосъзнават...

Не е ли такъв например високомерният г-н Чембърлейн, крачещ забързано със своя вездесъщ чадър? Само че той съвсем не подозира, че върви все по-стремглаво към международни споразумения, след които Европа няма как да остане същата...

Силно замъглен е погледът и на французина, г-н Ерио, разбираш от земеделските проблеми на своята и на други страни. Но *вижда* ли той това, което понякога се случва пред самите му очи, когато се озовава в Съветския съюз? (Любопитно е как десетилетия по-късно и малко след 1989 г. същият г-н Ерио и неговото пътуване из Съветския съюз вдъхновяват източноевропейеца Данило Киш, който ни го *представи* съвсем като в Димитър Шишмановия разказ и с някои още по-засилени абсурдни интонации. И г-н Ерио пак не може да разбере, че черквата, в която го водят, е само временен декор, съграден специално за него. Но за това – по-нататък.)

Най-важното обаче за мене оттогава и до днес е: същите тези авторски *глас* и *поглед*, за които ми предстои сега по-подробно да

говоря, изглеждат удивително съзвучни на нашия ден! Принадлежат сякаш – повтарям го пак – на човек, който като че разполага с опита от историята, която тепърва има да се случва. Само гдето всичко това не може да послужи на него самия да избегне нито общата, нито личната си катастрофа...

Има още при Димитър Шишманов думи и наблюдения, които идват не само като че от стар добър познат, но от такъв, с когото (каква изненада след всички исторически завои и превратности!) продължаваме да имаме общи мисли и оценка за отделни хора и събития. И още – няма в него нотки на какъвто и да е прибрзан оптимизъм. Как да го наречем обаче просто песимист? Та в живота съществуват още музиката, радостта, красотата, включително тази на природата, за която той също обича да говори...

Има ги още миговете на подем и възторг във всеки човешки живот! За точно тези мигове, подобни на *пламъчета над делника*, напомнят също много от Димитър Шишмановите *странни хора* и герои. А ето как под формата почти на притча съержаният мъдър Ку-Лин, пореден двойник на писателя, отправя някои от своите писма и послания. Кой всъщност е адресатът му? Самият автор? Или може би ние, евентуалните, но доста несигурни все пак бъдещи читатели? Впрочем писмото, което сега имам предвид, е най-вече за нея, неговата нежна любима, *розова пъпка в цвят*. За нея Ку-Лин настойчиво повтаря как *красотата* се плаши от *алчни очи*., затова трябва да я оставяме да се утаява бавно в нас...

Разбира се, доста преди да се срещна с Ку-Лин или преди да разровя старите годишници на „Златорог“ заради музикалните есета на Шишманов, решаващи за моя интерес и приближаване към него, бяха фрагментите и от неговия дневник от Атина. Този дневник, наречен още от писателя *Писма до мен самия*, публикуван със съставителството и бележките на Дора Димитрова през 1995 г.¹ (държа пак да открия нейния принос и име), е всъщност ключов за всички по-следващи – някогашни и днешни – мои увлечения по *наказания със забрава* Шишманов.

Четях тогава преди петнадесетина години тези *писма до мен самия*, свързани с прекарания в Атина и на посланическия пост негови години. И не преставах да се удивлявам, както впрочем

¹ Димитър Шишманов, „Писма до мен самия“, УИ, С., 1995 г.

се случва отново днес – толкова необичаен, включително в своята искреност, е този български дипломат и интелектуалец! Служи на каузи, в които не вярва докрая (е, това вече не е толкова необичайно, а даже повтарящо се в българската история). Не е обаче често срещан този хапливо-горчив и самоиронизиращ се тон. И после – авторът и адресатът едновременно на тези *писма до мен самия*, предполага вече много от нерадостната съдба, която го очаква. Но той не може и по-важното – не иска като че ли да избяга от нея...

Наистина много са трагичните му прозрения, пръснати из тези страници, на които предстои да се сбъдват. Авсички записани сънища и *знаци* в тях изглеждат днес толкова *ясни* в светлината на случилото се след това! Редки са у нас свидетелствата от подобен характер. Няма съмнение, че на моменти почти тягостното четиво на някои пасажии тепърва може да намери своите специализирани тълкуватели и психоаналитичен коментар.

За същите своеобразни *прозрения* на Димитър Шишманов спрямо бъдещето разполагаме обаче с още свидетелства. И особено – с удивителния разказ на поета, писателя и преводача Стефан Гечев, също работил в българската легация в Атина през онези предвоенни години. Познавах, естествено, този негов спомен, излязъл като *последис* към преиздадения след 1989 г. „Хайлаф“ на Димитър Шишманов.¹ Но именно след *откритите* страници от Дневника, пожелах да отида и се срещна специално със Стефан Гечев, за да чуя и запиша отново и с по-големи подробности разказа му за същите общи години и техните разговори с Шишманов през тях.

По подобен начин се устремих към г-жа Вера Нитова, стара позната и приятелка на писателя, собственица на вилата в Панчарево, където евакуираните Пенка и Димитър Шишманов живеят през късната есен на 1944 г. От тази вила тръгва той, когато го арестуват. Следват принудителното му отиване с групата на регентите и на други български министри за разпити в Москва, а после връщането в София и в затвора, откъдето ще излиза само за заседанията на съда...

¹ Стефан Гечев, „Забравен писател, забравена личност“, последис към „Хайлайф“, изд. къща, Петекс, С., 1992 г.

Всички тези важни документални свидетелства, събрани пак преди петнадесетина години и свързани с не живи вече хора, са също опора днес за тази книга. Щастлива съм, че са съхранени в старите ми бележници и папки. А си мислех, че всичко е завинаги пропаднало от труда ми тогава. Защото преди петнадесетина години (освен споменатите и публикувани малко по-късно текстове) бързо набъбвах страниците, предназначени за една бъдеща книга (очевидно не тази сега). Само че в даден момент старият ми компютър просто гръмна и отнесе непоправимо със себе си цялото това намерение...

Така работата ми по онзи замисъл просто спря. Съжалявах, естествено, много. Но как да пожелаая, а и да успея да възстановя загубеното? А имаше, естествено, и някои други поводи за разколебаване. Например един съвсем невинен приятелски въпрос: защо все пак не съхраниш документалния тон и принцип на изложение?

Излишно е да пояснявам още как реалната г-жа Нитова, обозначена като г-жа Н., изглеждаше тогава като измислен персонаж. Същото се отнасяше до млада жена и моя колежка, която ми беше говорила как съжалява, че в живота си не е срещала хора като Димитър Шишманов! А според семейната ѝ *история* нейните дядо и баба бяха ако не сред преките убийци на писателя, то всред възможните им вдъхновители. Тези своеобразни парадокси на българската история предизвикваха тогава някакви по-дълги и като че малко патетични мои коментари. Пък и наоколо течаха наистина бурни дни – на студентските стачки и вълнения от края на 1996 г. и началото на 1997-а, които също подтикваха към по-емоционални изблици. Едва ли обаче Димитър Шишманов се нуждаеше точно от тях. Осъзнаването на това също допринесе за недовършването на стария проект.

И дълги години дори на подозирах, че мога пак да се върна към темата за Димитър Шишманов. И дори да си кажа: чудесно е, че онзи стар компютър гръмна! Ще мога сега да тръгна почти *на чисто* към настоящата биографична книга, за която всъщност май съм се готвела толкова по-отдавна...

А решението за тази книга дойде след една октомврийска вечер на 2009 г., посветена на новото издание (след повече от 70 години) на „Блянове край Акропола“. Вървах към къщата на Иван и Лидия Шишманови на ул. „Шипка“, където всъщност не

бях влизала никога дотогава. Бях се върнала същия ден от интересно пътуване и движейки се сега към някогашния Шишманов дом, си мислех пак за съдбата на Димитър Шишманов и в духа на неговия стар герой, Ку-Лин, че съм била точно в град като Венеция, който трябва да се утаява бавно в душата, за да ѝ носи по-дълготрайна наслада...

Естествено, оставам сега настрани въпроса, че домът днес, вместо музей на семейството, е заведение с името „О, Шипка“. Това впрочем, вместо порицание, както често се чува, може навярно да извиква и весела усмивка у някои. Предполагам дори, че точно така би реагирал и самият Димитър Шишманов. Но кой ли може да бъде сигурен в това?

В описваната вечер обаче заведението бе някак съвсем притихнало и дискретно предложило своите помещения за гостите на писателя. И не от любов към ненужните подробности, а от уважение към зачитаната *памет*, добавям още две шрихи от премиерата на книгата. Нейната организаторка, г-жа Паула Савова-Тюмел, е внучка на Пенка Шишманова, съпругата на Димитър Шишманов, за което тепърва ще става дума в тази книга. А отношението на г-жа Савова към Димитър Шишманов (който иначе няма преки наследници) остава трепетно, но и говорещо косвено не малко за него самия. Защото то идва донякъде и в отговор на неговото някогашно внимание към малкото момиче, на което той е подарявал своите приказки. И днес, не по-малко, отколкото за истинския си дядо, генерал Сава Савов, Паула Савова милее за Димитър Шишмановата *памет* и литературно наследство, назовавайки го неизменно (и през описваната вечер) *моя дядо Мика*...¹

Така, връщайки се после бавно в хубавата софийска вечер по посока на своя си вече дом, за мен неусетно се подновиха някои по-стари въображаеми разговори с Миката Шишманов. (Нека ни бъде позволено и това негово име, използвано най-вече от близките и приятелите му). Все още обаче не предполагах, че само след няколко дни в съзнанието ми ще се разположи напълно готовата структура на желаната по-отдавна и все пак свършено нова вече биографична книга за него.

¹ Паула Савова-Тюмел, „Моят дядо Мика“, послепис към „Странни хора“, Хемус, 1999.

Какво ми оставаше друго, освен да седна и систематизирам това въведение към нея? И да добавя само, че тя ще е без всякакви подобни въображаеми разговори със самия Шишманов, а съблюдаваща стриктно документални подход и принцип на изложение на неговия жизнен и творчески път...

Впрочем оставаше ми още работата по отделните описи от богатия архив на семейство Шишманови¹, за който ще става нееднократно дума. А това е архив, надникването в който носи голяма радост, особено за неизкушения досега с подобни занимания човек като мен. Носи обаче и някои съжаления, че много от *откритията*, които се случват при боравенето с него, включително с безкрайно многото разменяни (и то на повече езици) писма между бащата, майката и сина, не могат сега да бъдат поцялоствно приведени или дори само споменати в страниците, които следват.

30 ноември 2009 – 1 юни 2010 г.

¹ Архивен отдел на БАН, фонд „Иван Шишманов“ – 11 к, опис 1, 2, 3,4, 5.